

Juomatapatutkimuksen vastausaktiivisuus on laskenut – mitä vuosien 1968–2016 aikana on tapahtunut?

SUVI AHTINEN & PIA MÄKELÄ & JAAKKO NEVALAINEN & PÄIVI HOKKA & TOMI LINTONEN

Johdanto

Kysely- ja haastattelututkimusten vastausaktiivisuuden laskeminen on yleistynyt ongelma. Yksi mahdollisuus on poimia suurempia otoksia väestöstä, mikä turvaa aiemman vastaajien määrän, mutta tämä lähestymistapa ei välttämättä korjaa vinoumia: vastaajat voivat edustaa esimerkiksi väestöryhmää, joka on keskimääräistä kiinnostuneempaa tutkimuksesta, jolloin aineisto ei koostu enää satunnaisesta otoksesta (Kuusela 2009).

Juomatapatutkimusta on toteutettu 1960-luvulta saakka, ja vastausaktiivisuus oli pitkään korkea, mutta 2000-luvulla tilanne muuttui. Voidaanko tietoja enää yleistää koko väestöön, jos esimerkiksi otokseen osuneista suurkuluttajista suurin osa ei vastaa? Kvantitatiivisten tutkimusten tulosten luotettavuutta voidaan kuitenkin lisätä soveltamalla otantavirheisiin liittyviä menetelmiä (Kuusela 2009). Eräs menetelmä edustavuuden parantamiseen on analyysipainotus, jota Juomatapatutkimuksessa on käytetty (Huhtanen & al. 2009; Mäkelä & al. 2017).

Juomatapatutkimuksen haastattelut on tehty vuodesta 1968 asti kahdeksan vuoden välein. Vastausaktiivisuus oli noin 95 prosenttia vuosina 1968, 1976 ja 1984, mutta se on laskenut ajan myötä. 2000-luvulla vastausprosentit ovat jääneet alle 80 prosentin: vuonna 2000 aktiivisuus oli 78 prosenttia ja 74 prosenttia vuonna 2008. Vuonna 2016 vastausprosentti koko otoksesta oli 60, joka on kuitenkin kansainvälisessä vertailussa mel-

ko hyvä mutta aiempiin vuosiin nähden keho vastausosuus (Härkönen & al. 2017; Mäkelä & al. 2017).

Kyselytutkimuksen toteutuksella voi olla vaikutusta vastauskadon ilmenemiseen (de Leeuw & al. 2008, 127–128). Kato on esimerkiksi yleensä pienempi käyntihaastattelulla tehdyssä tutkimuksessa kuin puhelinhaastattelulla toteutetussa (Ekholm & al. 2010.) Juomatapatutkimuksen haastattelutilanteen toteutuksen tarkastelu antaa tietoja siitä, miten haastattelut on toteutettu vuosien aikana ja millaisia muutoksia tilanteiden organisoimisessa on tapahtunut.

Vastauskato riippuu myös vastaajien ominaisuuksista. Kato on usein suurempi heikommasa sosioekonomisessa asemassa olevilla (Ekholm & al. 2010). Lisäksi useassa terveyttä koskevassa tutkimuksessa on todettu, että vastauskadossa on eniten nuoria miehiä, jotka eivät ole parisuhhteessa (Tolonen & al. 2015; Tolonen & al. 2005). Heikko sosioekonominen tausta ja nuorten suuri määrä kadossa viittaavat siihen, ettei terveys aiheena ole näiden ryhmien näkökulmasta kiinnostava tai ne eivät koe hyötävänsä tutkimukseen osallistumisesta.

Tässä artikkelissa selvitetään, miten Juomatapatutkimukseen poimittujen suhtautuminen osallistumiseen on muuttunut vuosikymmenten aikana. Lisäksi tarkastellaan haastattelutilanteiden toteutuksen muutoksia. Tuloksia verrataan vastausaktiivisuuden ja kieltäytymisen syiden muutoksiin: niiden avulla pyritään tekemään päätelmiä siitä, millaisia henkilöitä katoon päätyy.

Aineisto ja menetelmät

Juomatapatutkimus on toteutettu vuosina 1968, 1974, 1984, 1992, 2000, 2008 ja 2016. Aineiston kohdejoukkona on ollut 15–69-vuotias Manner-Suomessa asuva väestö.¹ Tiedot on kerätty kaikkina vuosina henkilökohtaisilla käyntihaastatteluilta syksyllä. Aineistonkeruuorganisaatio on vaihtunut vuosien aikana: ennen vuotta 2000 haastattelijoina toimivat Alkon myyjät, vuonna 2000 ja sen jälkeen keruun on järjestänyt Tilastokeskus (Huh-
tanen & al. 2010, 30). Kaikkien vuosien yhdistetyssä perusaineistossa on 18 670 haastatteluun osallistunutta.

Vuosina 1968–1992 aineisto poimittiin kaksivaiheisesti. Ensin tutkimuskunnat arvottiin järjestämällä koko maan kunnat lääneittäin teollistuneisuusasteen mukaan järjestykseen, ja tässä järjestyksessä määriteltiin tasalevyiset vyöhykkeet, joille kullekin arvottiin toisistaan riippumattomasti kaksi tutkimuskuntaa. Näihin molempiin sijoitettiin haastatteluyksikkö (”työyksikkö”, ryväs), joka mahdollistaa varianssin estimoinnin. Vastaajat työyksikköihin poimittiin kunnan sisällä satunnaistetusta tietokannasta. Teollistuneisuusvyöhyke huomioitiin analyysissa ositteena (*stratum*) ja työyksiköt klustereina. Vuosina 2000, 2008 ja 2016 on käytetty yksinkertaista satunnaisotantaa, joka ei tuota ongelmia klustereiden ja ositteiden jakamisessa (Mäkelä 2017).

Vuosien 1968–1992 vastanneiden lukumääristä ja osuuksista saatiin tietoa *Suomalaisten alkoholiinkäyttötavat 1968–2016* -raportin avulla (Härkönen & al. 2017). Lisäksi vuosina 2000, 2008 ja 2016 Juomatapatutkimuksen kato on ryhmitelty erilaisten syiden mukaan Tilastokeskuksen tekemissä, osin julkaisemattomissa tutkimusselosteissa (Hokka 2009; Mäkelä & al. 2017). Näitä on tarkasteltu tässä tutkimuksessa, koska kyseisinä vuosina vastausaktiivisuus on ollut alhaisempi kuin aikaisempina vuosina. Ne myös antavat tietoja haastatteluun vastaamattomien suhtautumisesta tutkimukseen.

Tilastokeskuksen haastattelijat ovat kirjanneet jokaiselle kadoksi jääneelle henkilölle syyn siihen, miksi tutkimuksesta on kieltäydytty tai miksi henkilöt ovat jääneet kokonaan tavoittamattomiksi. Kieltäytymisen syyksi on kirjattu jokin seura-

vista vaihtoehtoista: kieltäytyminen ilman syytä, ajanpuute, periaatteelliset syyt sekä kieltäytymisen tiedonkeruumenetelmien tai tutkimusaiheen vuoksi. Vuosina 2008 ja 2016 mukana on ollut myös vaihtoehto tapauksille, joissa vastaaja ilmoittaa perustelematta, ettei osallistuminen kiinnosta. Periaatteellisesti kieltäytyneiden syyt ovat perustuneet vastaajien omiin näkemyksiin tai ennakkoluuloihin: he eivät esimerkiksi ole halunneet antaa henkilökohtaisia tietoja haastatteluun tai ovat vaatineet palkkiota osallistumisesta.

Jokaisen haastattelun lopuksi haastattelijä vastasi itse muutamaan strukturoituun kysymykseen, jotka koskivat haastattelutilannetta ja haastateltavan suhtautumista haastatteluun. Haastattelijalta on kysytty näkemystä siitä, miten vastaajat ovat suhtautuneet kyselyyn ja ovatko haastattelujen vastaukset haastattelijan arvion mukaan luotettavia. Suhtautumisen vastausvaihtoehdot ovat vastustaminen, lievä vastustaminen, neutraali suhtautuminen, lievästi myönteinen sekä innostuminen. Ennen analyysien tekoa vastausvaihtoehdot on jaettu kahteen luokkaan: vastustajiin ja muihin. Vastustajiin kuuluvat lievästi haastattelua vastustaneet ja vastustaneet.

Yksi haastattelutilanteen toteutukseen liittyvä muuttuja on haastattelupaikka. Haastattelijä on sopinut haastattelupaikan vastaajan kanssa: se voi olla esimerkiksi haastateltavan asunto tai julkinen paikka, esimerkiksi kahvila tai ravintola. Vuonna 1968 haastattelupaikkaa koskevassa kysymyksessä oli viisi vaihtoehtoa ja vuonna 2016 kahdeksan. Lisäksi haastattelutilanteen kahdenkeskisyyden muutoksia on tutkittu, koska siihen vaikuttaa erityisesti haastattelupaikan valinta. Selittäjiksi on valittu jo esiteltujen muuttujien lisäksi sukupuoli ja vastaajien iät, jotka on laskettu haastattelua edeltäneen vuoden lopussa. Analyyseja tehdessä haastateltavat on jaoteltu kolmeen ikäryhmään: 15–29-, 30–49- ja 50–69-vuotiaisiin.

Vuodelta 2016 Juomatapatutkimuksesta on käytettävissä nk. paradata eli haastattelijoiden kirjauksiin perustuva strukturoitu aineisto siitä, miten vastaajan tavoittelu on kunkin haastateltavan kohdalla edennyt. Tietoja on kirjattu muun muassa tehtyjen yhteydenottojen lukumääristä ja tavoista, miten yhteyttä on otettu. Tietoja käytetään tässä tarkastelussa haastatteluyhteydenottojen lukumäärien tutkimiseen suhteessa vastaajan alkoholin käyttöön. Tätä on tarkasteltu, koska tällöin voidaan havaita mahdollinen alkoholin käytön ja vastausaktiivisuuden yhteys. Paradatan

¹ Vuonna 2016 mukana oli myös 70–79-vuotiaat, mutta vertailukelpoisuuden vuoksi ikäryhmä on jätetty tästä analyysistä pois.

tyyppisten aineistojen käyttö on yleistynyt viime vuosina, koska se voi antaa tietoja laskeneesta vastausaktiivisuudesta, lisääntyneistä mittaustulosten virheistä ja kyselytutkimuksen keruun tuotamista kasvavista kustannuksista (Nicolaas 2011).

Analyysseissa on käytetty analyysipainoja. Painotus on tehty jälkiosittamalla otos Tilastokeskuksen sukupuoli-, ikä- ja asuinalueuokituksien avulla. Analyysipainot on saatu jakamalla nämä painot keskiarvolla, jolloin analyysipainojen keskiarvo aineistossa on yksi. Ideana on, että aineisto edustaisi perusjoukkoa mahdollisimman oikein, kun painottamalla korjataan mahdollista vinoumaa asuinalueen, ikäryhmän ja sukupuolen mukaan (Huhtanen & al. 2009; Mäkelä & al. 2017).

Lukumääriä ja suhteellisia osuuksia sekä niiden eroja kategoristen muuttujien luokkien välillä ja muutoksia ajassa tutkitaan ristiintaulukoiden avulla. Kuvaajat esitetään pylväsiagrammina tai viivakuviona, jotka on tehty ristiintaulukoitujen prosenttimäärien mukaan.

Khiin neliötesti trendeille -testillä voidaan tutkia ryhmien välistä tilastollista merkitsevyyttä, jonka laskennassa hyödynnetään järjestettyjen ryhmien frekvenssejä (Altman 1991). Testausta käytetään, kun tutkitaan tilastollisia merkitsevyyksiä nousevassa järjestyksessä olevien kategorioiden, tässä tapauksessa haastatteluvuosien tai ikäryhmien, välillä (Altman 1991). Järjestyksen huomioiva testi on tavanomaista khiin neliötestiä tehokkaampi (Altman 1991): khiin neliötesti trendeille voi löytää tilastollisesti merkitseviä muutoksia, vaikka tavallinen khiin neliötesti ei eroja tunnistaisi (Bland 2000, 245). Khiin neliötestit on tehty kaikille vuosille yhteisesti, jolloin vuodet ovat nousevassa järjestyksessä vuodesta 1968 vuoteen 2016 tai ikäryhmittäin nuorimmasta vanhimpaan ikäryhmään. Muuttujien väliset testaukset on myös tehty jokaiselle vuodelle erikseen, jotta voidaan havaita tilastollinen merkitsevyys yksittäisinä vuosina.

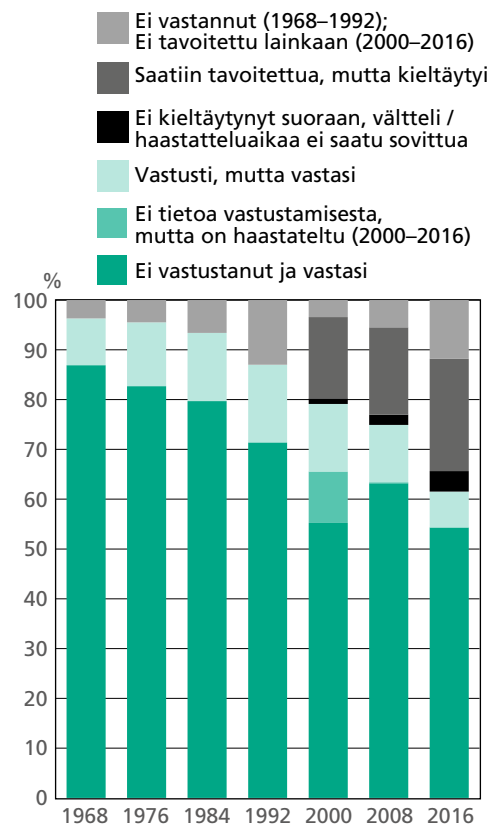
Tutkittaessa vastustajien ja ei-vastustajien jakautumisen vaihtelua eri tutkimusvuosien välillä käytettiin kompleksisille otoksille sopivaa logistista regressiomallia. Selittävinä muuttujina toimivat vuosien lisäksi sukupuoli ja kategorisoidut ikäryhmät. Regressiomalliin on lisätty myös tutkimusvuoden interaktiot ikäryhmän ja sukupuolen kanssa. Näin nähdään, miten vastustuksen todennäköisyys vaihtelee eri tutkimusvuosina sukupuolen ja ikäryhmän mukaan. Odds ratio -luvut kertovat vastustuksen todennäköisyydet eri vuosien, sukupuolten tai ikäryhmien välillä.

Tulokset

Vastustaminen ja kato

Kato on lisääntynyt vuosien aikana (kuvio 1). Kadossa on erityisesti nuoria: vuonna 2016 nuorilla naisilla eli 20–29-vuotiailla oli pienin vastausosuus, kun taas vuonna 2008 nuorten miesten vastausprosentti oli alhaisin (Härkönen & al. 2017).

Osallistuvien vastustajien osuus otoksesta lisääntyi vuoteen 2000 mutta on sen jälkeen vähentynyt (kuvio 1). Osallistuvien vastustajien ja kadon suhde on muuttunut voimakkaasti: vuonna 1968 osallistuvia vastustajia oli noin kaksinkertaisesti verrattuna katoon; vuonna 1992 molempia oli lähes yhtä paljon; ja vuonna 2016 katoa oli lähes viisinkertaisesti osallistuviin vastustajiin verrattuna. Vuodesta 1992 osallistuvien vastustajien määrä on vähentynyt ($p < 0,001$).

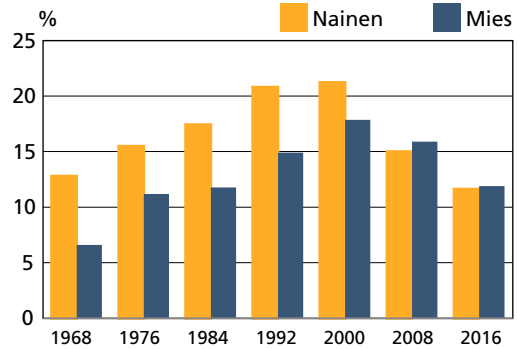
Kuvio 1. Prosenttiosuuksia koko otoksesta, jossa näkyy haastateltujen ja kadon jakautuminen. Vuosilta 1968–1992 ei ollut saatavilla eritelttyjä kieltäytymisen syitä. Vuodesta 2000 alkaen syyt ovat eroteltuna.

Sukupuolten välisiä eroja haastatteluun osallistuneilla haastattelun vastustuksessa havainnollistetaan kuviossa 2. Vastustamisessa on eroa sukupuolten välillä logistisen regressiomallin mukaan vuosina 1968 ($p=0,005$), 1976 ($p=0,005$), 1984 ($p<0,001$) ja 1992 ($p<0,001$). Tutkimukseen osallistuneet naiset vastustivat haastattelua miehiä todennäköisemmin. Haastatteluun osallistuneilla naisten riski vastustaa haastattelua on ollut vuosina 1968, 1976, 1984 ja 1992 noin 1,5-kertainen miehiin verrattuna. Naiset ovat osallistuneet tutkimukseen vastustuksesta huolimatta, mutta miesvastustajia voi olla enemmän kadossa.

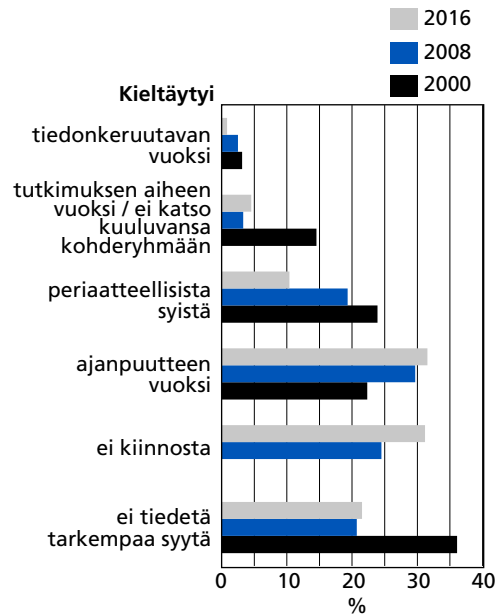
Vuosina 2008 ja 2016 kieltäytyneiden osuudet ovat lisääntyneet verrattaessa vuoteen 2000 (kuvio 1). Kieltäytymisen syyt ovat muuttuneet ajan myötä. Kieltäytyminen tutkimusaiheen ja periaatteellisten syiden vuoksi on vähentynyt (kuvio 3). Vuoden 2000 luvut eivät ole vertailukelpoisia vuosien 2008 ja 2016 kanssa, koska luokka ”ei kiinnostaa” puuttui, minkä vuoksi muiden syiden suosio näyttäytyy liian suurena vuonna 2000 muihin vuosiin verrattuna. Ajanpuutteen vuoksi kieltäytyminen on tästä huolimatta lisääntynyt 10 prosenttiyksiköllä vuodesta 2000 vuoteen 2016.

Haastattelusta kieltäytymisen lisäksi kokonaan tavoittamattomien osuudet ovat lisääntyneet (kuvio 1). Tavoittamattomien osuus on lisääntynyt koko kadosta vuosina 2008 ja 2016 verrattaessa vuoteen 2000. Yhä useampi jättää vastaamatta haastattelukutsuun, vaikka heitä on yritetty tavoittaa. Erityisesti 15–29-vuotiaiden ikäryhmässä oli vanhempia ikäryhmiä enemmän niitä, joita ei tavoitettu.

Kun ikäryhmiä ja vastustusta tarkastellaan logistisen regressiomallin mukaan, nuoremmat vastaajat vastustavat tutkimusta muita vähemmän. Vuosina 1976, 1984 ja 1992 eroja löytyy kaikkien ikäryhmien väliltä ($p<0,05$): 15–29-vuotiaiden ikäryhmän riski vastustaa oli noin puolet 50–69-vuotiaisiin verrattuna ja 30–49-vuotiaiden ikäryhmässä keskimäärin 0,7-kertainen vanhimpiin verrattuna. Vuosina 2000, 2008 ja 2016 eroja löytyi ainoastaan kaikkein nuorimman ja vanhimman ikäryhmän väliltä ($p<0,001$). Nuorista on saatu vastaajiksi muita ikäryhmiä pienempi osa, mutta haastatteluun osallistuneet nuoret ovat suhtautuneet tutkimukseen kiinnostuksella.

Kuvio 2. Haastattelua vastustaneiden osuudet vastanneista sukupuolittain. Vuosina 2000–2016 ei ole mukana niitä henkilöitä, joiden vastustamisesta ei tiedetä, vaikka he ovat haastatteluun osallistuneet.

Kuvio 3. Kieltäytyminen eroteltuna erilaisten syiden mukaan vuosina 2000–2016.

Haastattelutilanne

Suurin osa Juomapatutkimuksen haastatteluis-
ta on järjestetty haastateltavien asunnoissa. Asun-
tojen suosio haastattelupaikkana on kuitenkin vä-
hentynyt vuosien aikana. Vuonna 1968 haastat-
teluista 83 prosenttia tehtiin asunnoissa ja vuon-
na 2016 enää 50 prosenttia. Kahviloiden ja ravin-
toloiden suosio on sen sijaan lisääntynyt. Vuon-
na 1968 vain 0,1 prosenttia valitsi kahvilan tai rav-
intolan haastattelupaikaksi, mutta vuonna 2016
luku oli 19,3 prosenttia. Tutkittaessa luokiteltuja
ikämuuttujia sekä kahviloiden ja ravintoloiden val-
intaa haastattelupaikaksi todettiin, että niitä suo-
sivat erityisesti 15–29-vuotiaat (kuvio 4). Khiin
neliötestin mukaan eroja löytyy ikäryhmien välillä
vuosina 1976–2016 ($p < 0,001$). Vuonna 1968
kahviloissa ja ravintoloissa oli haastateltu ainoas-
taan kahta henkilöä, joten vuosi on jätetty testis-
tä pois.

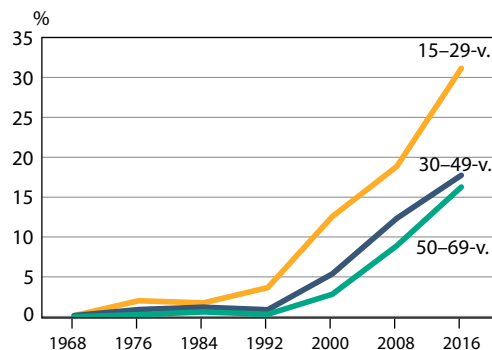
Kahviloiden ja ravintoloiden suosio haastatte-
lupaikkoina on kasvanut, mutta tästä huolimatta
haastattelijat arvioivat suuremman osan haastat-
teluista kahdenkeskiseksi vuonna 2016 kuin vaika-
pa vuonna 1968. Osallistuneista 67 prosenttia
oli haastattelijan kanssa kahden vuonna 1968, ja
vuonna 2016 osuus oli 82 prosenttia.

Kun tarkastellaan vuoden 2016 yhteydenotto-
jen lukumääriä, havaitaan, että otokseen valittui-
hin on yritetty ottaa yhteyttä useita kertoja. Haas-
tatteluun vastanneeseen henkilöön on otettu yhtey-
ttä keskimäärin yli kuusi kertaa ja kadoksi jää-
neisiin keskimäärin noin yhdeksän kertaa. Suurin
osa, 88 prosenttia, yhteydenotoista haastateltaviin
on tehty puhelimitse. Yhteydenottojen määrä ei
kuitenkaan ollut yhteydessä vastaajan alkoholin
vuosikulutukseen tai käytön useuteen.

Vuoden 2016 haastattelijoiden tiedonkeruu-
merkinnöistä tehtyä aineistoa tutkittaessa huo-
mattiin, että yhteydenottomäärät olivat suuria,
mutta määrä ei riippunut siitä, kuinka paljon
haastatellut ovat kaiken kaikkiaan kertoneet juo-
neensa. Runsaasti alkoholia käyttäviin henkilöihin
otettiin yhteyttä monta kertaa, mutta ei poikkeas-
tisesti muihin verrattuna.

Pohdinta

Juomapatutkimuksen vastauskato eli osallistu-
mattomuus on lisääntynyt, mutta tutkimukseen
osallistuneiden haastattelua vastustaneiden osuus
on vähentynyt. Aiempina vuosikymmeninä Juo-

Kuvio 4. Haastattelupaikkana kahvilat ja ravinto-
lat, %, ikäryhmittäin.

matapatutkimuksen otokseen valitut henkilöt
osallistuivat tutkimukseen siitä huolimatta, että
he haastattelijoiden näkemyksen mukaan olivat
vastustaneet osallistumista. Tällä vuositu-
hannella tutkimuksesta kokonaan pois jääneiden osuus on
kasvanut. Aineisto koostuu yhä enemmän kiin-
nostuneiden ryhmästä, kun yhä useampi tutki-
mista vastustava jättää kokonaan osallistumatta
tutkimukseen. Vastustusta voidaan mahdollisesti
vähentää esimerkiksi järjestämällä haastattelupaik-
ka tutkimukseen osallistuvan henkilön toiveiden
mukaisesti. Tutkimus voi silti tuntua ei-kiinnosta-
valta tai ajanhukalta. Alkoholistia kysyminen voi
myös tuntua syytävältä, jos valitut henkilöt tietä-
vät juovansa runsaasti. Toisaalta raittiit voivat aja-
tella olevansa kohderyhmän ulkopuolella.

Haastatteluun osallistuneet naiset ovat ennen
vuotta 2008 vastustaneet haastattelua miehiä
enemmän. Sukupuolten väliset erot vastustami-
sessa ovat kuitenkin kaventuneet viime vuosina.
2000-luvulla tavoittamattomien ja kieltäytynei-
den osuudet ovat kasvaneet. Yhä useampi haastat-
telun mies- sekä naisvastustajista ei yksinkertaises-
ti lainkaan osallistu tutkimukseen.

Vuosina 2000, 2008 ja 2016 kadoissa on yhä
enemmän henkilöitä, joita ei ole saatu lainkaan
tavoitettua. Ennen vuotta 2000 tavoittamattomat
ja haastattelusta kieltäytyneet on laskettu yhteen,
koska katoa oli ylipäänsä vähän (kuvio 1). Yksi
syy, miksi tavoittamattomat ovat lisääntyneet, voi
olla haluttomuus tulla tavoitetuksi eli jättää tahal-
lisesti vastaamatta haastattelupyyntöihin.

Otokseen valituille henkilöille lähetettiin ennen
haastattelua saatekirje. Esimerkiksi vuonna 2016
kirjeen mukana oli Terveystieteen ja hyvinvoinnin lai-
toksen Juomapatutkimuksen esite sekä Tilasto-
keskuksen logolla varustettu purukumipakkaus,

joka houkuttelisi pullistavana elementtinä aukaisemaan ja tutkimaan kirjeen sisältöä. Haastattelijat pystyivät tekemään yhteydenottoja myös tekstiviestien ja sähköpostien avulla (Mäkelä & al. 2017). Otokseen valituille on lisäksi pyritty saamaan luotettava kuva tutkimuksesta tiedottamalla mahdollisimman hyvin siihen liittyvistä aikaisemmista tuloksista ja menetelmistä muun muassa tutkimukseen liittyvien linkkien avulla. Kirjeisiin on kuitenkin helppo jättää reagoimatta, jos ei koe asiaa mielekkääksi. Suurinta osaa on myös yritetty tavoittaa puhelimitse, jotta haastattelu aika voitaisiin sopia. Nykyään on kuitenkin yhä helpompi selvittää, mistä puhelu tulee, ja jättää halutesaan vastaamatta.

Tulosten mukaan tutkimukseen osallistuneet alkoholin suurkuluttajat eivät ole olleet sen vaikeammin tavoitettavissa kuin muutkaan. Ei siis voida esimerkiksi vetää sellaista johtopäätöstä, että yrittämällä tavoittaa vastaajia painokkaammin olisi saavutettu parempi vastausprosentti, ja myös suurkuluttajien osuus aineistossa olisi kasvanut.

Vuonna 2016 otoskoko oli 3 870, johon 18–29-vuotiaista poimittiin satunnaisesti 1 233 ja muun ikäisistä 2 637. Menettelyn kautta 18–29-vuotiailla oli kaksinkertainen todennäköisyys tulla valituksi, millä pyrittiin varautumaan siihen, että kyseinen ikäryhmä jättää usein vastaamatta kyselyihin (Mäkelä & al. 2017). Vaikka nuoret eivät ole vastustaneet haastattelua enemmän kuin vanhemmat ikäluokat, suurempi osa nuorista jää katoon. Syynä voi olla se, että nuoret eivät yleensäkaan vastaa haastattelupyyntöihin tai että he eivät ole kiinnostuneita juuri tästä tutkimuksesta. Alaikäisten 15–17-vuotiaiden kohdalla tutkimus voi tuntua syyttävältä niistä, jotka ovat alkoholia käyttäneet, tai tarpeettomalta niistä, jotka eivät ole vielä käyttäneet alkoholia.

Kari Haavisto ja Toivo Pöysä (1982) painottivat tutkimuselosteessaan, että luotettava aineistonkerääminen edellyttää mahdollisimman samanlaista tilannetta jokaisessa haastattelussa, erityisesti kahdenkeskisyttä. Alkoholin käyttöön liittyvät kysymykset koetaan yksityisasioiksi. Jotta mahdollisimman rehellisiä vastauksia on mahdollista saa-

da, on tärkeää toteuttaa haastattelu kahden kesken, mikä selittää myös oman asunnon suosion haastattelupaikkana (Haavisto & al. 1982, 22). Asuntojen suosio haastattelupaikkana on kuitenkin vähentynyt ajan myötä – aiemmin ihmiset olivat ehkä tottuneempia siihen, että omaan kotiin tulee vieras.

Haastattelu on pyritty tekemään siellä, missä se vastaajalle parhaiten sopii. Yhä useammin sopiva haastattelupaikka on julkinen tila. Erityisesti nuoret ovat entistä kiinnostuneempia osallistumaan tutkimukseen esimerkiksi kahviloissa ja ravintoloissa. Eräs syy tähän voi olla vanhempien läsnäolo omassa kodissa, jolloin haastattelun toteutus siellä koetaan huonona vaihtoehtona.

Juomatapatutkimuksen ongelmana ei siis ole haastattelun järjestäminen haastateltavalle sopivaan paikkaan, mutta silti osallistumattomuus on lisääntynyt. Kadon lisääntymistä voi selittää esimerkiksi se, että ihmiset eivät nykyään halua osallistua kasvokkain tehtävään haastatteluun yhtä usein kuin ennen.

Kysely- ja haastattelututkimuksia järjestäessä on hyvä ottaa huomioon valittujen henkilöiden taustatiedot ja siten pyrkiä tekemään haastattelusta houkuttelevampi. Iän perusteella voidaan miettiä parasta ja houkuttelevinta haastattelupaikkaa. Nuorille voidaan esimerkiksi ehdottaa helposti saavutettavaa kahvilaa koulu- tai työpäivän jälkeen.

Nykypäivän kiireisessä elämäntyyliä ei tahdo olla aikaa pitkälle haastattelulle. Tämän vuoksi muun muassa yhteydenotot ja tutkimuksesta tiedottaminen tulee ajoittaa hyvin. Lisäksi on syytä pohtia, onko tutkimukseen osallistumisen palkitsevuuksi mahdollista parantaa. Haastateltavat voivat haluta tietää, miten he itse tai yhteiskunta hyötyvät tutkimukseen osallistumisesta. Osallistumisen hyödyt pitäisi saada viestittyä niin, että ihmiset olisivat halukkaita löytämään aikaa haastatteluun osallistumiseen. Osallistumisesta saatavan hyödyn ei tarvitse olla rahallista, vaan esimerkiksi vastaajan saama tieto siitä, miten hänen omat vastauksensa suhteutuvat muiden suomalaisten vastauksiin.

KIRJALLISUUS

- Altman, Douglas: *Practical Statistic for Medical Research*. London: Chapman & Hall, 1991.
- Bland, Martin: *An introduction to medical statistics*. London: Oxford University Press, 2000.
- Ekholm, Ola & Gundgaard, Jens & Rasmussen, Niels K.R. & Hansen, Ebba Holme: The effect of health, socio-economic position, and mode of data collection on non-response in health interview surveys. *Scandinavian Journal of Public Health* 38 (2010): 699–706.
- Haavisto, Kari & Pöysä, Toivo: Haastattelututkimuksen kenttävaihe. Kokemuksia alkoholin kulutustutkimuksissa. *Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimusseleste* 157 (1982): 22–25.
- Hokka, Päivi: Juomatapatutkimus 2008. Tutkimusseleste. Helsinki: Tilastokeskus, Elinolot/haastattelu- ja tutkimuspalvelut, 2009.
- Huhtanen, Petri & Hokka, Päivi & Mäkelä, Pia: Juomatapatutkimus 2008. Aineistokuvaus. Avauksia 16/2009. Helsinki: Terveiden ja hyvinvoinnin laitos, 2009.
- Huhtanen, Petri & Mäkelä, Pia: Miten Juomatapatutkimuksen aineistot on muodostettu? S. 27–37. Teoksessa Mäkelä, Pia & Mustonen, Heli & Tigerstedt, Christoffer (toim.): *Suomi juo*. Helsinki: Terveiden ja hyvinvoinnin laitos, 2010.
- Härkönen, Janne & Savonen, Jenni & Virtala, Esa & Mäkelä, Pia: Suomalaisen alkoholinkäyttötavat 1968–2016. Juomatapatutkimusten tuloksia. Raportti 3/2017. Helsinki: Terveiden- ja hyvinvoinnin laitos, 2017.
- Kuusela, Vesa: Otantamenetelmä on surveytutkimuksen kulmakivi. Helsinki: Tilastokeskus, 2009. http://www.stat.fi/artikkelit/2009/art_2009-12-14_003.html?s=0 (luettu 17.5.2017)
- de Leeuw, Edith & Hox, Joop & Dillman, Don: *International Handbook of Survey Methodology*. European Association of Methodology. USA: Taylor & Francis Group, 2008.
- Mäkelä, Pia & Hokka, Päivi & Savonen, Jenni & Härkönen, Janne: Juomatapatutkimus 2016. Menetelmäkuvaus, aineistot ja kysymyslomakkeet. Työpaperi 25/2017. Helsinki: Terveiden ja hyvinvoinnin laitos, 2017a.
- Nicolaas, Gerry: *Survey Paradata: A review*. ESRC National Centre for Research Methods Review paper. London: National Centre for Social Research, 2011.
- Tolonen, Hanna & Dobson, Annette & Kulathinal, Sangita: Effect on trend estimates of the difference between survey respondents and non-respondents: result from 27 populations in the WHO MONICA project. *European Journal of Epidemiology* 20 (2005): 887–98.
- Tolonen, Hanna & Ahonen, Sanna & Jentoft, Susie & Kuulasmaa, Kari & Heldal, Johan: Differences in participation rates and lessons learned about recruitment of participants. The European Health Examination Survey Pilot Project. *Scandinavian Journal of Public Health* 43 (2015): 212–219.

TIIVISTELMÄ

Suvi Ahtinen & Pia Mäkelä & Jaakko Nevalainen & Päivi Hokka & Tomi Lintonen: Juomatapatutkimuksen vastausaktiivisuus on laskenut – mitä vuosien 1968–2016 aikana on tapahtunut?

Juomatapatutkimusta on järjestetty vuodesta 1968 kahdeksan vuoden välein, mutta haastatteluaktiivisuus on laskenut. Lisäksi vastanneiden prosenttimäärissä on eroavaisuuksia etenkin eri ikäryhmien välillä. Sukupuolieroja haastatteluaktiivisuudessa on erityisesti vuonna 1968, jolloin vastanneita naisia oli noin puolet vähemmän kuin miehiä. Vuosina 1976–2008 naisia on vastannut enemmän, mutta 2016 vastanneita naisia oli miehiä vähemmän. Tässä analyysiartikkelissa on tarkoitettu käsitellä Juomatapatutkimusaineiston muuttujia, jotka voivat olla yhteydessä kadon lisääntymiseen.

Aineistoihin on jokaisena vuotena kerätty tietoja haastattelutilanteesta sekä kysely haastateltavien suhtautumisesta tutkimukseen, joiden avulla saadaan viitteitä tutkittavien muuttuneista mielipiteistä sekä tutkimuksen käytännön toteutuksesta. 2000-luvulta on tilastoitu lukumääriä ja prosentteja, jotka liittyvät katoon ja kieltäytymisen syihin. Vuodesta 2016 on myös kerätty haastattelumuistiinpanoja, josta voidaan tutkia, onko yhteydenottomäärillä ja alkoholin runsaalla käytöllä yhteyttä toisiinsa.

Tilastoiduista lukumääristä on tehty kuvaajia, joissa on hyödynnetty ristiintaulukoituja prosenttilukuja. Lukumääriä on testattu khiin neliötesti trendeille -testin avulla, joka sopii järjestyskategorisille muuttujille. Asuinpaikat ja haastateltujen työtilanteet voidaan ottaa

huomioon logistisen regressiomallin avulla, joka sopii kompleksiselle otokselle.

Tuloksista nähdään, että osallistujien joukossa tutkimuksen vastustamisessa on eroja sukupuolten välillä: Vuosina 1968, 1976, 1984, 1992 ja 2000 osallistuneet naiset vastustivat haastattelua miehiä enemmän. Tämän jälkeen erot ovat kaventuneet. Lisäksi nuoret osallistujat vastustivat osallistumista vanhempiaan vähemmän, mutta nuorten määrä kadossa on suurempi.

Asunto on suosituin paikka haastattelun järjestämiseen, mutta kahviloiden sekä ravintoloiden määrä haastattelupaikkana on kasvanut etenkin nuorella ikäryhmässä. 2000-luvun katoa käsitteleviä aineistoja tutkittaessa tavoittamattomien ja ajanpuutteen vuoksi kieltäytyneiden osuus on lisääntynyt. Vuoden 2016 yhteydenottojen lukumäärät ovat keskimäärin yli kuusi kertaa henkilöä kohden, mutta alkoholin käytöllä ja haastattelun yhteydenottomäärillä ei voida todeta olevan yhteyttä.

Aineisto koostuu yhä enemmän kiinnostuneiden ryhmästä, kun yhä useampi tutkimusta vastustava jättää kokonaan osallistumatta tutkimukseen. Lisäksi nykyajan kiireinen elämäntapa lieenee lisännyt tavoittamattomien määrää 2000-luvun aineistoissa. Nuoria haastattellessa on otettava huomioon vanhempien läsnäolo kotona, mikä selittää kahviloiden ja ravintoloiden suosion kasvua nuorella ikäryhmässä. Vuoden 2016 haastattelumuistiinpanoista selviää, että haastattelu-yhteydenottoja on tehty keskimäärin yli kuusi, joten tavoittelu on ollut aktiivista.